***Орты Сигизмунда III Вазы. Orty Zygmunta III Wazy*, сост. Игорь Шаталин, Юрий Денисенко, Дмитрий Пядышев, Минск: Смэлток, 2011, 112 с. Тираж 300 экземпляров.**

У апошнія часы ўсё часцей бачаць свет вузкаспецыялізаваныя каталогі па манетах Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Так атрымалася, што беларуская нумізматыка значна адстае ад сваіх суседзяў па нашай „агульнай нумізматычнай спадчыне": у Літве выйшлі каталогі Эўгеніюса Іванаўскаса (1999, 2009 гг.), Станісловаса Саяўскаса (1993, 2006 гг.) па манетах ВКЛ, у Польшчы выданне Тадэвуша Ігера, прысвечанае польскім манетам наміналам у тры грошы (2008 г.), ва Украіне праца Андрэя Крыжаноўскага і Рамана Шуста аб львоўскіх шастаках (2006 г.) і кніга Уладзіміра Шлапінскага і Сяргея Белапольскага аб каронных манетах, бітых на мынцах Андрэя і Томаса Тымфаў (2003 г.).

Манета орт (па-нямецку „чвэрць") упершыню была выбіта на мынцах Брандэнбурга і Прусіі ў XVI-XVII стст. і спачатку была роўна $^1/_4$ талера. Тагачасная грашовая сістэма Рэчы Паспалітай у асноўным была прадстаўлена дробнымі наміналамі — двайны дэнарый, тэрнарый, солід, грош, траяк і шастак. У пачатку XVII ст. гаспадарка краіны патрабавала вялікіх наміналаў манет. Выпускам ортаў планавалася выправіць гэтую сітуацыю.

У нумізматычнай літаратуры няшмат увагі ўдзялялася 18-грашовікам (ортам). І ніколі не ставілася мэта апісаць усе вядомыя на дадзены момант тыпы і віды. І вось, упершыню такая праца пабачыла свет у Беларусі. Выданне гэтага каталога — сапраўдны падарунак нумізматам. Ён выкананы на добрай мелаванай паперы, а невялікі фармат А5 вельмі зручны для падобных выданняў. Каталог, прысвечаны каронным манетам, будзе мець асаблівы інтарэс у Польшчы. Пра гэта аўтары паклапаціліся зараней, прадубляваўшы тэкст і на польскай мове.

Увесь змест можна падзяліць на дзве часткі. У першай даецца агульная характарыстыка выдання (думаецца аўтарам трэба было б прасачыць гісторыю іншаземнай манеты „орт" і даць этымалогію), пэўная ўвага ўдзелена асобе караля Жыгімонта III Вазы, пры якім пачаўся выпуск ортаў. Далей аўтары знаёмяць нас з цікавай гісторыяй Гданьска і Быдгашчы — гарадоў, у якіх знаходзіліся мынцы, дзе біліся орты. Трэба адзначыць, што апісанне Гданьска займае ў два разы больш месца, чым інфармацыя пра Быдгашч, хаця пры падрабязным аналізе гданьскіх і быдгашчанскіх ортаў маем адваротную сітуацыю. Апісанне саміх манет займае 15 старонак — тут аналізуецца гісторыя чаканкі ортаў, паступовае паніжэнне пробы, апісваюцца змяненні, якія адбываліся год за годам у знешнім выглядзе манет — эвалюцыя выявы караля (ад маладога да старэйшага),

вялікая колькасць напісання легендаў аверса і рэверса, шматлікія варыянты розных узораў па баках гербавых шчытоў, разгледжаны варыянты карон рэверса і герба „Сас” (адкрыты / закрыты). Па гэтых разнавіднасцях аўтары выдзяляюць групы штэмпеляў і адносяць іх да розных (больш ранніх або больш позніх) перыядаў на працягу аднаго года. Асаблівая ўвага надзелена падрабязным апісанням памылак у легендах.

Усё астатняе месца займае непасрэдна каталог, які ахоплівае 14 тыпаў і 269 разнавіднасцей каронных ортаў, бітых у Быдгашчы ў 1620-1624 гг., і 4 тыпы (выдзелены толькі па выяве караля) і 31 разнавіднасць ортаў, прадуктаў гарадской мынцы Гданьска 1609-1626 гг. Нумерацыя апісаных аб’ектаў скразная як для тыпаў, так і для разнавіднасцей, пры гэтым кожны аб’ект мае двайны нумар: першы — парадкавы нумар, другі — нумар разнавіднасці. Манеты размешчаны ад старэйшага да малодшага года. Перад каталогам змешчана прадмова.

Выданне ілюстравана фотаздымкамі — гэтым яно якасна адрозніваецца ад сваіх папярэднікаў, дзе замест фотаздымкаў, манеты былі намаляваны (напр., Віктар Какарэка, Ілья Шталенкоў, *Манеты Вялікага княства Літоўскага 1492-1707 гг.*, Мінск 2005). Аднак, прадстаўлена толькі 138 выяў (больш чым у два разы менш, чым апісаных варыянтаў). Невядомыя крыніцы, з якіх былі ўзяты фотаздымкі манет, акрамя 26 ортаў, фота якіх былі дадзены ўкраінскім нумізматам Ю. Лебедзем і трох манет з асабістых калекцый аўтараў.

Усе орты падзелены па месцы іх біцця — на гданьскія і быдгашчанскія. Першым „пашанцавала значна менш”. Яны апісаны і сістэматызаваны толькі па асноўных прызнаках — тыпах выяў караля і варыянтах легендаў. Іншыя асаблівасці гэтых ортаў не ўлічваліся. Можа, з-за выключнай рэдкасці, не ўключаны ў каталог і орты, бітыя ў Торуні ў 1630 годзе. Трэба было хаця б згадаць іх.

Ніякай увагі не нададзена раздзяляльным знакам — знакам інтэрпункцыі — у асноўным гэта адна, ці дзве кропкі. У тэксце на іх месцы пастаўлены двукроп’і. У пачатку і напрыканцы легенд аверса сустракаюцца крыжыкі (зорачкі?). Магчыма, гэта могуць быць асабістыя знакі рэзчыкаў штэмпеляў? На наш погляд на гэта таксама трэба было б звярнуць увагу і вызначаць тыпы, зыходзячы і з гэтага.

Асобна трэба сказаць і пра шкалу рэдкасці. Ступень рэдкасці манет у каталогу можна вызначыць па шкале ад R да R* у залежнасці ад колькасці меркавана вядомых манет. Таксама прысутнічае і лічбавае напаўненне ступеняў рэдкасці, напр. R5-31-100 вядомых манет (на думку аўтараў). Такая шкала значна зручней, чым прапанаваная Э. Іванаўскасам — R, RR, RRR, RRRR.

На старонцы 11 даецца інфармацыя аб тым, што кіраўніком гданьскай мынцы ў 1610-1618 гг. быў Даніэль Клювер. Аднак гэта не зусім так. Ужо

на ортах 1608 (зараз вядуцца спрэчкі аб іх сапраўднасці) і 1609 гг. у легендзе аверса (на 12 гадзін) ёсць знак — „лапа мядзведзя”. Гэты знак, якраз такі, і належыць Даніэлю Клюверу, які кіраваў мынцай з 1608 па 1618 гг.

У прадмове змешчана інфармацыя аб тым, што аўтары „трохі спрасцілі каталог”, выкарыстаўшы адны і тыя ж выявы аверсаў і рэверсаў для дэманстрацыі агульных тыпаў манет. Аднак, у некаторых выпадках ад гэтага трэба было б адысці. Так, на 24 старонцы змешчаны фотаздымак (аверс і рэверс) выключна рэдкага орта 1624 г. з узорамі ў выглядзе бантоў па баках гербавых шчытоў. Але ў каталогу (№ 267) аверс не гэтай манеты, а агульны для ўсіх манет, аб’яднаных у 13 тып. Думаецца, гэта не звычайны выпадак. Гаворка ідзе аб унікальным орце — ступень рэдкасці R8 (аўтары дапускаюць існаванне яшчэ 1-2 экземпляраў). Чаму ж не змясціць „арыгінальны” аверс, тым больш, што гэтая разнавіднасць 13р адзіная?

Праца па выяўленню аўтарамі новых тыпаў і відаў ортаў працягваецца. Няма сумнення, што перавагі значна пераважваюць адзначаныя недахопы. І, нягледзячы на даволі высокі кошт, можна парэкамендаваць усім аматарам нумізматычнай спадчыны Рэчы Паспалітай мець гэтае выданне ў хатняй бібліятэцы.

Андрэй Карач
(Гродна)

Наталія Білоус, *Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття*, Видавничий дім „Простір”, Київ 2011, s. 200, 8 nlb. (ilustracje).

Testamenty mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej budzą od dawna zrozumiałe zainteresowanie. Bada się ich formularz, okoliczności powstania, służą jako źródło informacji genealogicznych, majątkowych, prowokują rozważania na temat mentalności testatorów, ich relacji z bliskimi itp. Analizowane w większej ilości pozwalają spojrzeć na autorów tych dokumentów jako członków określonej społeczności. Podejmowane były również edycje testamentów, czy próby ich skatalogowania[1].

Ostatnio ciekawą próbę prezentacji badań nad aktami ostatniej woli mieszczan kijowskich połączoną z edycją analizowanego materiału podjęła Natalia Biłous, ukraińska historyk związana z Kijowskim Instytutem Ukraińskiej Akademii Nauk. Była ona kilkakrotnie uczestnikiem organizowanych, również w Polsce, konferencji i seminariów poświęconych tematyce miejskiej i testamentalnej. Opublikowała również na ten temat artykuł w „Kwartalniku Historii i Kultury Materialnej”[2] i, jak sama pisze we wstępie do książki, powstanie *Testamentów kijowian...* zainspirowały w dużej mierze właśnie spotkania w ramach Funeraliów Warszawskich organizowanych i współorganizowanych przez prof. Urszulę Augustyniak[3].

[1] Ze zrozumiałych względów trudno przytoczyć tu pełną bibliografię tekstów podejmujących sygnalizowaną tematykę. Zrobiła to zresztą dosyć skrupulatnie Autorka omawianej pracy w przedmowie do swej książki (s. 8-17), uwzględniając najnowsze badania historyków polskich, ukraińskich, białoruskich i litewskich. Jako przykładowe pozycje historiografii polskiej można wskazać, m.in. prace i publikacje źródeł takie jak: U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1992; M. Borkowska, *Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XII-XVIII w*., Kraków 1984; *Testamenty mieszczan wojnickich*, oprac. P. Dymmel, Wojnicz 1997; *Testamenty mieszczan warszawskich od XV do końca XVII wieku. Katalog*, oprac. A. Bartoszewicz, A. Karpiński, K. Warda, Warszawa 2010; U. Sowina, *Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczańskie z początku XI w. Analiza źródłoznawcza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM), 1991, t. 39, z. 1, s. 3-25; W. Zielecka, Prawo *i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 2009, t. 61, z. 1, s. 65-101 i inne.

[2] N. Biłous, *Testamenty mieszkańców Kijowa z XVI — pierwszej połowy XVII wieku*, KHKM, 2010, t. 58, z. 2, s. 245 -258.

[3] Podczas konwersatorium warsztatowego Zespołu Historii Kultury Staropolskiej Instytutu Historycznego UW poświęconego testamentom (*Testamenty późnośredniowieczne i nowożytne jako źródło historyczne* — Warszawa, 12 listopada 2009 r.) Autorka wygłosiła referat *Testamenty mieszczan kijowskich w XVI — 1 poł. XVII wieku*, a podczas II Funeraliów (26 października 2010 r.) referat *Testamenty mieszczan wołyńskich z XVII wieku*. Trzecie spotkanie z tego cyklu (Warszawa, 24-25 października 2011 r.), już po opublikowaniu omawianej pracy pozwoliło zapoznać się z tekstem Autorki pt. *Testamenty szlacheckie z XVI-XVII wieku z Wołynia*. Warto dodać, że w os-

W efekcie powstała książka przybliżająca środowisko mieszczańskie jednego z większych miast dawnej Rzeczypospolitej, Kijowa, właśnie poprzez akty ostatniej woli jego mieszkańców. Praca składa się z dwóch części. Pierwsza jest opisem wyników badań nad testamentami kijowian z okresu od połowy XVI do połowy XVII w. Obejmuje ona analizę prawnych i społecznych aspektów testamentów mieszczańskich tego okresu, omówienie terminologii i okoliczności powstawania tych dokumentów i kwestię ich autorstwa. Pod koniec XV w. Kijowowi zostało nadane prawo magdeburskie. Lektura rozdziału pierwszego przybliża nam jego zasady w zakresie sporządzania testamentów i zapisu własności. Prawo zabraniało rozporządzania majątkiem testatora bez zgody prawnych spadkobierców i warunkowało przekazywanie nieruchomości, gerady (dóbr osobistych wniesionych przez żonę, takich jak np. odzież, pościel, naczynia itp.), czy hergewetu (osobistych rzeczy mężczyzny, np. odzieży, koni z uprzężą, które mogły być przekazywane tylko w linii męskiej). Nie można było m.in. czynić zapisów nieślubnym dzieciom czy też Żydom. Z kolei naruszenie testamentu traktowano jako przestępstwo, ale dokument ten można było zaskarżyć, jeżeli wola testatora stała w sprzeczności z prawem lub „dobrym zwyczajem". Nad wykonaniem ostatniej woli testatora czuwać mieli egzekutorzy będący najczęściej również opiekunami wdów i sierot. Testamenty rzadko spisywane były osobiście przez testatorów, najczęściej robili to w domach zainteresowanych urzędnicy miejscy. Powstawały one też w oparciu o obowiązujący w danej kancelarii miejskiej szablon, który nadawał aktowi ostatniej woli rangę prawnego dokumentu. Autorka zauważa, że zarówno w kancelariach grodzkich i ziemskich, jak i miejskich stosowano szablon, zawierający podobne formuły. Ciekawą, typowo źródłoznawczą część książki stanowią więc ustalenia co do układu i formuł testamentów kijowian. Szczegółowa analiza problemu pozwoli na skonfrontowanie jej wyników z ustaleniami historyków badających testamenty, np. z obszaru ziem dzisiejszej Białorusi oraz Korony. Wśród typowych formuł badanego gatunku źródłowego odnajdujemy formuły wstępne, takie jak inwokacja do Trójcy Świętej i poszczególnych Jej Osób; intytulacja, obejmująca również deklarację o poczytalności w chwili dyktowania testamentu; arenga, w której uzasadniano konieczność spisania aktu ostatniej woli, np. wobec kruchości życia ludzkiego. Następnie umieszczano dyspozycje co do pochówku ciała (w przypadku analizowanych przez Autorkę dokumentów w dziewięciu przypadkach sugerowano złożenie ciała w monasterach lub przy określonej cerkwi, w czterech nie określono miejsca) i modlitw za duszę zmarłego, nieruchomości, jak i przed-

tatnim z wymienionych spotkań wziął też udział białoruski historyk Hienadź Sahanowicz reprezentujący Europejski Uniwersytet Humanistyczny w Wilnie z referatem *Testamenty szlacheckie drugiej połowy XVII wieku z terenów Białorusi zachodniej*.

miotów ruchomych, które w testamentach kijowian były bardzo szczegółowe. Testament zamykał protokół końcowy zawierający sankcje na wypadek naruszenia aktu ostatniej woli oraz listę świadków i egzekutorów.

W pracy podjęto również próbę zidentyfikowania poszczególnych testatorów (oraz innych osób wymienianych w dokumencie). W większości byli to mieszczanie (11), ale publikacja uwzględnia też akt ostatniej woli Duchny (Katarzyny) Dublańskiej, ziemianki mieszkającej w Kijowie (1556) oraz jeden testament byłego mieszczanina Wasyla Fedorowicza Chodyka-Krenickiego (1616), który około 1589 r. uzyskał tytuł szlachecki, a w 1609 r. otrzymał też nominację na urząd ziemski. W osobnym podrozdziale przeanalizowano także stosunek testatorów do krewnych oraz niespokrewnionych osób z najbliższego kręgu. Mimo stosowania określonych formuł testamentalnych widoczna jest w prezentowanych dokumentach głęboka troska o los osieracanych dzieci przejawiająca się nie tylko w słowach, ale też staraniach, by jak najlepiej zabezpieczyć ich prawa i wyznaczyć odpowiednich opiekunów. Tę część pracy kończy „Dodatek pierwszy" w postaci tabeli zestawiającej informacje co do poszczególnych aktów ostatniej woli, takie jak data powstania testamentu, data wpisania go do ksiąg lub wydania wypisu, sugerowane miejsce pochówku testatora oraz placówka archiwalna, w której przechowywany jest rękopis publikowanego dokumentu. Wyniki analizy testamentów mieszczan kijowskich, którzy, jak wspomniano, od końca XV w. podlegali prawu magdeburskiemu, a mimo to, w interesującym N. Biłous okresie, wciąż posługiwali się cyrylicą i w większości pozostawali członkami Kościoła prawosławnego wskazują, że mimo pewnych odrębności (rozszerzonej, w niektórych dokumentach, arengi, bardzo dużej szczegółowości w opisywaniu poszczególnych rzeczy będących przedmiotami testowania, czy wyraźnie emocjonalnej retoryki odnośnie bliskich) akty ostatniej woli kijowian w swej formie i treści nie różniły się od testamentów sporządzanych w Koronie.

Część drugą książki („Dodatek drugi") stanowią teksty 13 testamentów mieszkańców Kijowa odnalezione przez Autorkę w oddziale rękopisów Biblioteki Narodowej Ukrainy, w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie, w Rosyjskim Państwowym Historycznym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie i w Narodowym Historycznym Archiwum Białorusi w Mińsku. Mimo drobiazgowych kwerend nie udało się N. Biłous odnaleźć więcej nieopublikowanych dotąd, spisanych cyrylicą aktów ostatniej woli mieszkańców Kijowa z tego okresu, a sytuacja ta jest wynikiem zaginięcia ksiąg miejskich kijowskich podczas pożarów w latach 1651, 1718 i 1811.

Odnalezione dokumenty to w części oryginały, w części kopie. Spisano je bądź oblatowano w latach 1556-1639. Wydano je z uwzględnieniem paginacji rękopisu oraz podaniem miejsca przechowywania dokumentu. Ponieważ w opublikowanych tekstach nie rozwiązywano abrewiacji, po wykazie skrótów użytych przez Autorkę w innych miejscach zamieszczono lis-

tę tych abrewiacji wraz z ich rozwinięciem, a bezpośrednio po tekstach testamentów zamieszczono też tłumaczenie na język ukraiński niektórych wyrazów i terminów ówczesnego języka ruskiego. Korzystanie z książki ułatwiają indeksy geograficzny i osobowy, a cudzoziemcom zawartość jej przybliżają streszczenia w języku polskim i angielskim. Praca N. Biłous zawiera też bogaty materiał ilustracyjny (m.in. są to fragmenty rękopisów), zamieszczony w tekście książki i na jej końcu w postaci kolorowego dodatku.

Książka opatrzona jest aparatem krytycznym, choć wypada żałować, że nie zawiera bibliografii wykorzystanych, czy wspomnianych w pracy, zwłaszcza w przypisach, poszczególnych pozycji z literatury przedmiotu. W pewnym stopniu brak ten niweluje zamieszczenie nazwisk autorów przywoływanych w tekście lub przypisach w indeksie osobowym publikacji.

W swej książce N. Biłous dokonuje przeglądu dotychczasowych badań nad tematyką dotyczącą testamentów i śmierci w literaturze polskiej, ukraińskiej, białoruskiej i litewskiej, przypomina też znaczące edycje testamentów mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej. Można ocenić, że jej praca znakomicie wpisuje się w nurt tych badań. Stanowi też cenną publikację źródłową, ponieważ teksty aktów ostatniej woli kijowian, mimo omówienia w prezentowanej pracy, wciąż są dla historyków doskonałym i unikatowym materiałem do analizy, a także umożliwiają badania porównawcze z wynikami badań nad podobnym materiałem źródłowym pochodzącym nie tylko z obszaru dzisiejszej Białorusi, Litwy i Korony, ale też i innych państw europejskich i pozaeuropejskich.

Warto dodać, że publikacja ta, rekomendowana do druku przez Radę Naukową Instytutu Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy ukazała się dzięki finansowemu wsparciu osoby prywatnej i na uwagę zasługuje bardzo staranna i ciekawa szata graficzna.

Marzena Liedke
(Białystok)

Дзяніс Лісейчыкаў, *Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель 1720-1839 гг.*, Мінск: Медысонт, 2011, 198 с.

Powszechnie wiedza na temat duchowieństwa unickiego jest niewielka, aby nie powiedzieć żadna. Nawet wśród historyków nader często powiela się stereotypowe opinie, które utrwalają negatywny obraz tej grupy społecznej. W ostatnich czasach na skutek intensyfikacji badań nad dziejami Kościołów wschodnich na obszarze przedrozbiorowej Rzeczypospolitej stan ten zaczyna powoli ulegać zmianie. W jakieś mierze jest to również zasługa Dzianisa Lisiejczykowa, białoruskiego historyka młodego pokolenia, który od dłuższego czasu prowadzi badania nad tą problematyką, a ich wyniki publikuje w białoruskich, polskich i ukraińskich wydawnictwach naukowych. W ubiegłym roku ukazała się książka tego badacza poświęcona życiu codziennemu unickiego duchowieństwa parafialnego na ziemiach białorusko-litewskich.

Zakres chronologiczny wyznaczają daty synodu zamojskiego (1720) i likwidacji Cerkwi unickiej na ziemiach wcielonych do Cesarstwa Rosyjskiego (1839). Zaletą rozprawy jest nie przyjęcie, wzorem polskiej historiografii, jako cezury czasowej III rozbioru Rzeczypospolitej. Pozwoliło to Autorowi przedstawić problematykę w szerszym kontekście historycznym, nieograniczoną tylko do funkcjonowania duchowieństwa unickiego w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale również w zmienionych warunkach politycznych już po jego upadku. Przy wyraźnie zaznaczonych ramach czasowych data początkowa pozostaje poza dyskusją. Synod zamojski w dziejach Cerkwi unickiej stanowił najważniejsze wydarzenie od czasów zawarcia unii. W trakcie jego obrad przyjęto rozwiązania, które poprzez ujednolicenie liturgii i wprowadzenie przepisów prawnych wzorowanych na postanowieniach soboru trydenckiego miały zapewnić integrację Cerkwi, wewnętrznie zróżnicowanej na skutek historycznych uwarunkowań.

Zasięg geograficzny pracy wyznaczają ziemie białorusko-litewskie, przez które Autor rozumie tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego i województwa podlaskiego (wchodzącego ówcześnie w skład Korony), znajdujące się w granicach unickiej metropolii kijowskiej. W XVIII w. strukturę eparchialną w Wielkim Księstwie Litewskim tworzyła białorusko-litewska część eparchii metropolitalnej, archieparchia połocka, eparchia pińska oraz brzeska część eparchii włodzimierskiej. Natomiast tereny województwa podlaskiego swym zasięgiem obejmowała na północy eparchia metropolitalna, a na południu — brzeska część eparchii włodzimierskiej. Struktura terytorialna Cerkwi unickiej na ziemiach białorusko-litewskich uległa przekształceniom wraz z upadkiem Rzeczypospolitej. W 1795 r. Katarzyna II spośród pięciu eparchii, które znalazły się w granicach państwa rosyjskiego, pozostawiła tylko połocką, powierzając jej ordynariuszowi jurysdykcję nad pozostałym obszarem skaso-

wanej metropolii kijowskiej. Trzy lata później, już za panowania Pawła I, na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie wchodzących w skład historycznej archieparchii połockiej, erygowano eparchię brzeską. Liczba eparchii zwiększyła się wraz z przyłączeniem w 1807 r. do państwa rosyjskiego obwodu białostockiego, na którego obszarze funkcjonowała utworzona za czasów pruskich eparchia supraska. Dwa lata później została ona włączona do eparchii brzeskiej, z której terenu wydzielono metropolitalną eparchię wileńską. W 1828 r. przeprowadzono kolejną reorganizację, polegającą na zmniejszeniu liczby unickich eparchii w państwie rosyjskim z czterech: brzeskiej, połockiej, wileńskiej i łuckiej, do dwóch — białoruskiej i litewskiej.

Książka Dzianisa Lisiejczykowa składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym Autor omawia problemy metodologiczne, literaturę przedmiotu i podstawę źródłową pracy, którą stanowią archiwalia z zasobów Centralnego Litewskiego Archiwum Państwowego, Narodowego Historycznego Archiwum Białorusi w Mińsku, Narodowego Historycznego Archiwum Białorusi w Grodnie i Narodowego Muzeum Historycznego Republiki Białoruś. Życiu codziennemu unickiego duchowieństwa parafialnego Autor poświęcił pozostałe cztery rozdziały. W drugim omawia on pochodzenie społeczne, wychowanie i edukację oraz przebieg kariery duchownych, w trzecim — podstawę materialnej egzystencji rodzin kapłańskich, w czwartym — posługę duszpasterską, a w piątym — działalność pozareligijną księży. Całość uzupełnia bibliografia oraz indeksy — osobowy i geograficzny.

W Wielkim Księstwie Litewskim, podobnie jak na Rusi Koronnej, przeważająca większość unickich duchownych pochodziła z rodzin kapłańskich. W społeczeństwie stanowym dziedziczenie profesji ojców było zjawiskiem naturalnym. Pozwalało to na rozwiązywanie istotnych problemów życiowych, takich jak zabezpieczenie materialne własnego potomstwa czy zapewnienie sobie egzystencji na starość. Zarówno w przypadku duchowieństwa unickiego, jak i prawosławnego, dziedziczenie beneficjów przez członków najbliższej rodziny było swoistym systemem emerytalnym. Niezwykle istotne są ustalenia Dzianisa Lisiejczykowa dotyczące pochodzenia społecznego kapłanów unickich. W omawianym okresie na ziemiach białorusko-litewskich większość księży wywodziła się ze starych rodów kapłańskich, których początki sięgały przynajmniej XVI w., czyli czasów sprzed zawarcia unii brzeskiej. O znaczeniu tych rodów świadczy liczba beneficjów parafialnych obsadzonych przez ich członków. Według ustaleń Autora w drugiej połowie XVIII w., na terenie poszczególnych dekanatów, z racji liczby posiadanych parafii, dominowały określone rody kapłańskie. Należy jednak pamiętać, że stan duchowny nie był jednolity, a o statusie społecznym poszczególnych jego członków decydowało ostatecznie urodzenie. W Rzeczypospolitej duchowni uniccy, jak i prawosławni, wywodzili się spośród szlachty, mieszczaństwa i chłopów. W przypadku kandydata spośród ludności zależnej, zgodnie z postano-

wieniami synodu zamojskiego, warunkiem niezbędnym do udzielenia święceń kapłańskich było wcześniejsze uwolnienie z poddaństwa aspiranta. Zasada ta, jak podaje Autor, stosowana była już wcześniej w Wielkim Księstwie Litewskim. Według jego ustaleń znaczny odsetek duchownych na ziemiach białorusko-litewskich był pochodzenia szlacheckiego. W tym przypadku o wyborze drogi życiowej często decydowała chęć osiągnięcia stabilizacji życiowej przez mniej zamożnych członków tej warstwy społecznej. Spotykamy jednak wśród duchownych pochodzenia szlacheckiego i takich, jak podaje Autor, którzy posiadali majątki rodowe. Zdarzały się również przypadki, kiedy to stan kapłański obierali sami kolatorzy. Na przykład w 1680 r. kolator cerkwi w Rajcach Nowogródzkich po śmierci tamtejszego prezbitera zajął jego miejsce. Ważnym zagadnieniem, poruszonym przez Dzianisa Lisiejczykowa, są związki rodzinne duchowieństwa unickiego i prawosławnego. Na ziemiach, gdzie obok siebie funkcjonowały świątynie obu wyznań, rody kapłańskie były często dwukonfesyjne.

Ze względu na system kształcenia księży do stanu duchownego w naturalny sposób pretendowali popowicze. Najprostszym sposobem zdobycia wiedzy i umiejętności niezbędnej kapłanowi za czasów przedrozbiorowej Rzeczypospolitej było kształcenie *modo privato*. Synowie duchownych od najmłodszych lat, w ramach przygotowania do przyszłych obowiązków, pełnili przy cerkwi różnego rodzaju funkcje pomocnicze. Natomiast inny charakter miało powierzanie im przy ojcu funkcji wikarego lub koadiutora. W tym przypadku chodziło przede wszystkim o zapewnienie sukcesji, a nie dalszą edukację. W XVIII w. stopień scholaryzacji dzieci kapłańskich systematycznie ulegał poprawie, ale dopiero w następnym stuleciu, na skutek zmian systemowych, uległ spotęgowaniu. Wtedy też pojawiły się większe możliwości zatrudniania popowiczów w instytucjach świeckich, co zintensyfikowało proces odchodzenia synów kapłańskich od profesji ojców. Tradycyjny model kariery duchownego był mało atrakcyjny w porównaniu z możliwościami, jakie stwarzała służba państwowa. Jednocześnie możliwość zatrudnienia w instytucjach świeckich rozwiązywała problem zabezpieczenia egzystencji męskiego potomstwa w przypadku braku wolnych beneficjów i zapobiegała ich degradacji społecznej. W większości przypadków kariera duchownych zasadniczo ograniczała się do możliwości objęcia lepiej uposażonego probostwa, co ze względu na zwyczaj dziedziczenia parafii nie było łatwe.

Podstawę uposażenia duchowieństwa stanowił majątek beneficjalny oraz opłaty *iura stolae*. W przypadku ziemi funduszowej problem stanowiło uszczuplanie jej przez kolatorów, sąsiadów lub samych duchownych, albo ich rodziny. Zjawisko to było szersze i nie ograniczało się tylko do terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1784 r., według ustaleń Autora, na 62 parafie położone w trzech dekanatach surogacji poleskiej (diecezja metropolitalna), areał ziemi w 23 z nich był mniejszy, niż to określały wcześniej-

sze przywileje. W celu zwiększenia dochodów niektórzy z parochów, wbrew przepisom kanonicznym, udzielali sakramentu ślubu osobom spoza swojej parafii. Inni, wbrew postanowieniom synodu zamojskiego, trudnili się handlem, sprzedając najczęściej nielegalnie alkohol, który wprawdzie mogli wytwarzać, ale tylko na własne potrzeby. Znowu niektórzy oddawali w dzierżawę ziemię parafialną, co rozwiązywało problemy z utrzymaniem gospodarstwa, tym bardziej, jeżeli parochowie nie posiadali poddanych. Zresztą liczba tych ostatnich z zasady była niewielka, wielokrotnie ograniczała się tylko do jednego. Poza tym beneficja parafialne, które posiadały poddanych, nie były liczne. W 1806 r. w dekanatch bobrujskim i borysławskim na 47 beneficjów parafialnych poddani byli tylko w sześciu.

W rozdziale czwartym na szczególną uwagę zasługują dwa poruszone w nim problemy. Pierwszy z nich to opis zabobonów i cudów, a drugi — wzór kapłana. Począwszy od lat osiemdziesiątych XVIII w., podobnie jak na pozostałym terenie metropolii kijowskiej, zaczęto zwracać baczniejszą uwagę na problem walki z rozpowszechnionymi wśród wiernych zabobonami. Autor przy omawianiu miejsc otoczonych kultem zwrócił szczególną uwagę na Polesie, gdzie zbiorowe konwersje na katolicyzm w jego wschodniej wersji miały miejsce jeszcze w drugiej połowie XVIII w. Wiele parafii wkrótce po włączeniu terenów Polesia do Rosji na powrót przyjęło prawosławie. Kult cudownych ikon rozpowszechniony wśród miejscowej ludności unickiej Autor tłumaczy występowaniem silnych związków z prawosławiem. Dbałość o wizerunek kapłana związana była z recepcją postanowień synodu zamojskiego. Po części problem ten wiąże się z tematyką poruszoną w trzecim rozdziale. Zgodnie z literą postanowień synodalnych ksiądz nie mógł, na przykład, zajmować się handlem. Problem przestrzegania przez duchownych norm przyjętych na synodzie w Zamościu dotyczył nie tylko ziem białorusko-litewskich, ale również pozostałych terenów metropolii kijowskiej. Recepcja postanowień synodalnych wymagała jednak nie tylko czasu, ale również spełnienia innych warunków, które miały wpływ na wizerunek kapłana wśród wiernych.

W rozdziale końcowym Autor omawia działalność pisarską, społeczną i polityczną unickich duchownych. Korespondencja i zapiski (dzienniki) księży wiele wnoszą do poznania tej grupy społecznej. Naszą wiedzę na temat duchowieństwa najczęściej opieramy na aktach konsystorskich, które ze względu na swoją specyfikę nie pozwalają na pełną rekonstrukcję wszystkich aspektów życia i działalności księży. Według ustaleń Autora zainteresowanie duchownych działalnością polityczną nastąpiło z początkiem XIX w. Wiązać to można nie tylko z docieraniem na ziemie białorusko-litewskie nowych idei, ale również z podniesieniem ogólnego stanu wykształcenia duchowieństwa unickiego, świadomego swej społecznej roli. Najczęstszym przejawem aktywności politycznej był udział w popularnych w tym czasie tajnych organizacjach mających na celu szerzenie idei oświeceniowych. Sto-

sunek tej grupy społecznej do działań wojennych 1812 r. był z zasady obojętny. Autor przytacza opinię ihumena prawosławnego monasteru szkłowskiego, który stwierdził, że wprawdzie w szeregach wojsk napoleońskich służyli liczni unici, to jednak księża uniccy nie wsparli Francuzów. W czasie powstania 1830-1831 r. udział duchownych był większy, ale w tym przypadku trudno jest również mówić o szerszym poparciu działań powstańczych ze strony kleru unickiego.

Książka Dzianisa Lisiejczykowa, mimo swej skromnej objętości, jest pozycją ważną w literaturze poświęconej historii Kościołów wschodnich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Autor nie tylko wprowadził do obiegu naukowego nowe źródła, ale również zebrany materiał usystematyzował. Próba ukazania kleru parafialnego przez pryzmat ich życia codziennego wnosi również wiele do poznania historii społecznej Białorusi. Duchowieństwo unickie, ze względu na swoją liczebność, było grupą społeczną odgrywającą ważną rolę w modernizacji ziem białorusko-litewskich. Procesowi unowocześniania służyło realizowanie postanowień synodu zamojskiego w sferze podniesienia poziomu wykształcenia i wiedzy księży unickich. Ze względu na rolę, jaką kapłani odgrywali w środowisku lokalnym, miało to swoje konsekwencje. Ważnym aspektem pracy Dzianisa Lisiejczykowa jest zwrócenie uwagi na związki duchowieństwa unickiego z prawosławnym. Autorowi udało się ustalić, że w omawianym okresie większość księży pochodziła ze starych rodów kapłańskich, których początki sięgały czasów jeszcze sprzed unii brzeskiej. Po kasacji Cerkwi unickiej na ziemiach wcielonych do Cesarstwa, kapłani uniccy w większości przeszli na prawosławie. Duchowieństwo prawosławne na ziemiach białorusko-litewskich jest zatem sukcesorem pewnej tradycji, ukształtowanej w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z biegiem czasu jednak stare wzorce zaczęto zastępować nowymi, ale to już inna historia.

Witold Bobryk
(Siedlce)

В. Р. Карнялюк, *Крынкі ў 1795-1918 гг. Нарысы гісторыі мястэчка*, Гродна: ПВУП „Выдавецтва «Ламарк», 2010, 200 с. Наклад 100 паасобнікаў.

Актуальнасць рэгіянальнай гісторыі сёння нікім больш не аспрэчваецца. Тым больш, што гэта зусім іншы ўзровень у параўнанні з ранейшымі краязнаўчымі даследаваннямі. Таксама рэгіянальная гісторыя усё часцей прыцягвае ўвагу дасведчаных даследчыкаў, якія штодзень займаюцца навуковай працай. У беларускай гістарыяграфіі варта адзначыць імёны Вячаслава Насевіча, Сяргея Токця, Сяргея Данскіх, Германа Брэгера.

Гарадзенскі гісторык Віталь Карнялюк прадставіў чарговае даследаванне з шэрагу рэгіянальнай гісторыі. Мястэчка Крынкі даволі вядомае ад сярэднявечча паселішча на сучасным беларуска-польскім памежжы. Толькі тое, што там на стала жыве геніяльны Сакрат Яновіч, выклікае шмат у каго зацікаўленасць тымі мясцінамі. Перакананы, што пісьменнік неаднойчы спрабаваў натхніць гісторыкаў і не толькі, напісаць сэнсоўную манаграфію пра мінулае Крынак (пацвярджэннем дадзенай думкі можа быць шэраг артыкулаў беларускага пісьменіка Алеся Чобата ў рэгіянальным выданні „Tutaj (W Krynkach i Okolicy)”.

Храналагічна даследаванне В. Карнялюка абмежавана так званым „расейскім перыядам” ад 1795 да 1918 г. Абумоўлены падобны выбар на нашу думку некалькімі прычынамі: а) багацейшая крыніцазнаўчая база, якая захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродне (даступная аўтару); б) амаль поўная адсутнасць падобнага даследавання; в) адметнасць, знакавасць і сімвалічнасць шматлікіх працэсаў у штодзённым жыцці і псіхалогіі местачкоўцаў і іх перспектывы. Аднак ва ўводзінах не зашкодзіла б прадставіць караценькі агляд мястэчка Крынкі ў папярэднія часы. У гэтай сітуацыі чытач зарыентуецца, што набыло альбо згубіла мястэчка ў расейскі перыяд сваёй гісторыі, а таксама як складвалася яго значэнне адміністрацыйнага, гаспадарчага і культурнага цэнтра рэгіёна. Кароткая і няпоўная храналогія Крынак не забяспечвае гэтага.

Кніга складаецца з чатырох раздзелаў. У першым, *Каардынаты Крынак*, разглядаюцца шматлікія пытанні гісторыка-геаграфічнага, дэмаграфічнага і архітэктурна-ўрбаністычнага характару. Цікава адзначыць, што пры пералічэнні на с. 22 жаночых і мужчынскіх імёнаў кідаецца ў вочы, што яны ўсе маюць каталіцкую і ўніяцкую антрапанімічную традыцыю. Гэта яскравае сведчанне адсутнасці ў Крынках да 1839 г. праваслаўнай царквы і звязанай з ёй сістэмай надавання ўласных імёнаў. Наступны, *Гаспадарка, камунікацыі, культура* прысвечаны гісторыі сялянства, памешчыцкага землеўладання, прамысловасці і гандлю, тэхнічнага прагрэсу ў Крынках у часы Расейскай імперыі. У гэтым жа

раздзеле аўтар кораценька прадстаўляе чытачу найбольш вядомыя крынкаўскія дынастыі, структуру і форму асветы, а таксама старонкі сапраўднага гарадскога жыцця ў мястэчку. Як вынікае з тэксту, расейская ўлада і бюракратыя не асмеліліся надаць гарадскі статус Крынкам у канцы XIX — пачатку XX ст. В. Карнялюк спецыяльна вылучае раздзел *Змаганне*, у якім асвятляе пратэсты крынкаўцаў — адзін раз супроць адбірання мяшчанскіх вольнасцяў у першай палове XIX ст.; другім разам лёсы шляхецкага студзеньскага паўстання 1863 года; трэцім разам — сацыяльны пратэст 1904-1905 гг. пад уплывам сацыялістычнай прапаганды. Апошні чацьвёрты раздзел прысвечаны ваенным старонкам у гісторыі мястэчка Крынкі. Гэта эпізод з напалеонаўскай вайны 1812 г. і цяжкія часы Першай сусветнай вайны 1914-1918 гг.

Вартымі ўвагі і цікавымі ўяўляюцца дадаткі да кнігі В. Карнелюка пра Крынкі. Гэта спіс насельніцтва мястэчка па выніках 5-ых рэвізскіх казак 1795 г.; падрабязны інвентар маёнтка Крынкі з лістапада 1845 г.; спісы мяшчан хрысціян і сялян, якія валодалі маёмасцю ў мястэчку. Карыснымі з'яўляюцца фрагменты картаў з лакалізацыяй Крынак — І. М. Пробста з 1753 г., з „Гістарычнага атласа" Іаахіма Лялевеля (праўда, Крынак там я не знайшоў), тапаграфічнай з 1903 г. і з зімы 1915 г.; а таксама 2 планы з 1879 і 1886 г. і тры архітэктурныя планы мураваных пабудоў: а) каменнай аднапавярховай прыбудовы для мыцця воўны каля млына з 1896 г.; план вінакурнага завода за 1888 г. і план будынка, у якім размяшчаўся кінематограф „Мадэрн" з 1914 г.

Найбольшае пытанне да аўтара з боку рэцэнзента выклікае пералічэнне ў „Літаратуры і крыніцах" голых нумароў фондаў з НГАБ у Гродне. Варта было б пры нумарах падаць назвы гэтых фондаў, а яшчэ лепей — зрабіць археаграфічны аналіз матэрыялаў з дадзеных фондаў, якія датычацца мінулага Крынак. Тады чытач даведаўся бы, што Фонд 8 „Гродзенская губернаскае будаўнічае аддзяленне" ўтрымлівае шматлікія справы па будаўніцтве і перабудове культавых, жылых, гаспадарчых, прамысловых і гандлёвых, культурных і асветніцткіх будынкаў, а таксама правілы будаўнічай палітыкі Расейскай імперыі, кошты і якасьць будаўнічых матэрыялаў і прац. А фонд 14 „Гродзенскі губернскі статыстычны камітэт" — гэта скарбніца інфармацыі па разнастайных пытаннях штодзённага жыцця, дэмаграфіі, эканамічнай, рэлігійнай і нацыянальнай сітуацыі. І падобна з іншымі фондамі.

Пэўную нязгоду выклікаюць некаторыя тэрміналагічныя паняцці: на с. 8 — адзначана пад 1659-1660 г. спусташэнне Крынак падчас „рускапольскай вайны". Падобнае акрэсленне вайны паміж Рэччу Паспалітай і Маскоўскім царствам у сярэдзіне XVII ст. з'яўляецца поўным анахранізмам, асабліва з пункту гледжання беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі. У храналагічным спісе на пачатку кнігі, на жаль, не знайш-

лося даты для царквы ў Крынках да 1839 г. Вядомы падляшскі гісторык праф. Антон Мірановіч падае дату 1578 г. для першай праваслаўнай крынкаўскай парафіі[1]. Хочацца таксама запытацца ў аўтара, чаму для дызайна вокладкі ім быў выкарыстаны дакумент пра Матвея, сына Адама Ядкоўскага з шляхецкай ваколіцы Малыя Ёдкавічы, а не які-небудзь непасрэдна звязаны з Крынкамі? Можна толькі пашкадаваць, што Віталь Карнялюк у сваёй кнізе не прадставіў радавод роду Яновічаў, з тых, што паходзіць вядомы беларускі пісьменнік Сакрат Яновіч. Пералічыўшы ўсе сем'і Яновічаў, што пражывалі ў Крынках у першыя 60 год XIX ст., аўтар не паведамляе, з якой звязаны сучасны творца.

Натуральна, аўтар Віталь Карнялюк не змог ахапіць яшчэ шмат якія бакі мінулага Крынак пад час расейскага панавання, у чым ён сам прызнаецца ў заключэнні. Аднак падмурак ім закладзены, накірункі і методыкі асветлены. Больш таго, падобныя кнігі спрыяюць актывізацыі рэгіянальных даследаванняў па іншых гарадах, мястэчках і вёсках Беларусі. На жаль, глыбокае і сэнсоўнае даследаванне гарадзенскага гісторыка, прысвечанае сучаснаму падляшскаму мястэчку Крынкі ў часы расейскай імперыі, выдадзена малым накладам у малавядомым выдавецтве.

Генадзь Семянчук
(Гродна)

[1] A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 268.

В. І. Крывуць, *Пад шыльдай „дзяржаўнага выхавання”: рэалізацыя ўрадавых выхаваўчых канцэпцый на тэрыторыі Заходняй Беларусі (1926-1939)*, Баранавічы: РВА БарДУ, 2010, 195 с. Наклад 110 экз.

Беларуская гістарычная навука апошнім часам адчула прыток новых імёнаў. Іх з'яўленне ў Мінску ўспрымаецца натуральна. Не дзівіць даследчыцкая выніковасць і навукоўцаў у абласных цэнтрах, перш за ўсё ў Берасці і Гародні. А вось трэцяя кніга за тры гады гісторыка Віталя Крывуця з Баранавіцкага дзяржаўнага ўніверсітэта — гэта можна ўспрыняць як дасягненне. І не толькі таму, што такая навуковая пладавітасць — гэта рэдкасць для глыбінкі. Але яшчэ і з прычыны невясёла вясёлай славы, якая характарызуе названую навучальную ўстанову і яе супрацоўнікаў.

Займаючыся моладзевай тэматыкай на тэрыторыі міжваеннай Заходняй Беларусі, В. Крывуць і гэтым разам знайшоў адзін малавядомы для айчыннага дыскурсу бок — фарміраванне і ажыццяўленне афіцыйнай выхаваўчай палітыкі ІІ Рэчы Паспалітай стасоўна заходнебеларускага падрастаючага пакалення. Адзначым, што гэтым разам выданне ўбачыла свет менавіта пад шыльдай БарДУ. Добра, што ўбогі ўніверсітэт падтрымлівае даследчыкаў.

Невялікая кніга на дзве сотні старонак атрымалася ладнай. Рэцэнзенты, аднак, насцярожылі. Першы — доктар навук Аляксандр Каваленя — вядомы сваёй ідэалагічнай заангажаванасцю. Другі — кандыдат навук Юрый Чарняк — пакуль нічым сябе не праявіў. Але, ведаючы, што рэцэнзаванне ў беларускай гістарычнай навуцы нярэдка бывае фармальнасцю, варта ў такіх выпадках спадзявацца на аўтара. В. Крывуць жа папярэднімі манаграфічнымі публікацыямі сябе зарэкамендаваў (гл. яго: *Молодежные организации на территории Западной Беларуси (1929-1939 гг.)*, Минск 2008; *Молодежная политика польских властей на территории Западной Беларуси (1926-1939 гг.)*, Минск 2009).

Стыль работ В. Крывуця характарызуецца рэдкай па сённяшнім мадэрнісцкім часе акадэмічнасцю. Уводзінамі Аўтар стварае агульную карціну сацыяльна-палітычнага жыцця на „крэсах усходніх”, лаканічна акрэслівае і абгрунтоўвае тэму свайго даследавання, яго актуальнасць. Сапраўды, вывучэнне досведу дзяржаўнай выхаваўчай палітыкі заўсёды будзе неабходным як „прыклад практычнага ажыццяўлення ідэйна-выхаваўчай работы сярод маладога пакалення” (с. 8). А даследчыкам аналагічных аспектаў савецкай гісторыі работы В. Крывуця паслужаць добрым матэрыялам для параўнання.

Працуючы над разглядаемай кнігай, Аўтар пераварнуў салідны пласт польскай гістарыяграфіі па тэме. Яе доля складае $^3/_4$ з агульных больш чым 200 пазіцый у спісе літаратуры і крыніц. Апошніх, праўда, як па-

даецца, магло б быць і больш. Польскіх архіваў, да прыкладу, не відно зусім. Няма і ўспамінаў, якія б ажывілі даследаванне, прыўнеслі б у яго трохі гэтак моднай сёння антрапалагічнасці (хаця, відавочна, гэтага на мэце і не ставілася). Папрацаваўшы ў Дзяржаўным архіве Брэсцкай вобласці і Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь, даследчык нічога не скарыстаў з багацейшых гродзенскіх дакументальных залежаў. Тым не менш гэта не перашкодзіла стварыць паўнавартасную карціну рэалізацыі выхаваўчых канцэпцый у міжваеннай Заходняй Беларусі, сярод якіх дамінавала так званае „дзяржаўнае выхаванне”.

Даследаванне праведзена фактычна па ўсёй II Рэчы Паспалітай. Працэсы на яе беларускай частцы разглядаюцца хутчэй у агульным кантэксце. І гэта зразумела: цэнтр палітычнага жыцця знаходзіўся ў Варшаве, аднак дзяржаўнае кіраўніцтва не магло ігнараваць спецыфіку рэгіёнаў.

Каб прадэманстраваць, да якога матэрыялу прымяняліся тэорыі „дзяржаўнага выхавання”, В. Крывуць уводзіць параграф пра дэмаграфічную сітуацыю ў тагачаснай Польшчы, у якім паказвае, што стан здароўя ў падрастаючага пакалення ўсходніх ваяводстваў значна саступаў агульнапольскаму ўзроўню: павышаная дзіцячая смяротнасць, кепская гігіена і харчаванне, хваробы — вось чым характарызавалася жыццё беларусаў. Асаблівую занепакоенасць выклікала слабае фізічнае развіццё прызыўнікоў. Часам толькі 20% (!) адпавядала неабходным для службы нормам, а паказчык у 60% для якой-небудзь вёскі лічыўся ледзь не ўзорным (с. 22).

В. Крывуць разглядае тут жа і нацыянальныя прапорцыі, прыводзячы альтэрнатыўныя дадзеныя, асабіста схіляючыся да перавагі насельніцтва беларускай нацыянальнасці, асабліва сярод моладзі (нараджальнасць у беларускіх сем’ях была вышэйшай) (с. 26). Варта заўважыць, што гэты параграф з’яўляецца хутчэй пэўнай сінтэзай наяўных у гістарыяграфіі звестак, чым аўтарскім даследаваннем, якое фактычна пачынаецца ў далейшым, калі спасылак на першакрыніцы значна большае.

Генезіс выхаваўчых канцэпцый Аўтар справядліва пачынае з часу адраджэння польскай дзяржаўнасці ў 1918 г., калі вялі палітычны рэй нацыянал-дэмакраты. У справе духоўнага кшталтвання моладзі адпаведна пераважалі ідэі „нацыянальнага выхавання” (с. 27). Аўтар адзначае іх шавіністычны характар і скіраванасць на адкрытую паланізацыю (с. 29). Пасля перавароту 1926 г., нягледзячы на дэкларацыі „санатараў” аб „дзяржаўным выхаванні”, для нацыянальных меншасцей мала што змянілася (с. 31). В. Крывуць разглядае станаўленне новай канцэпцыі, яе падставовыя палажэнні і прынцыпы, галоўных ідэолагаў, адзначае пашырэнне культу асобы Юзафа Пілсудскага (с. 35). У гэтым параграфе падаецца агульны кантэкст, нейкіх спецыфічна беларускіх момантаў няма. Думаецца, яго матэрыял характарызуецца навізной толькі для беларускага гістарыяграфічнага дыскурсу, а ў многім

гэта добрая, кампактная перадача вядомых ужо ўведзеных у навуковы зварот матэрыялаў (нават выснова па параграфе заканчваецца спасылкай на польскую манаграфію — с. 37). Хаця і якасная творчая перапрацоўка вынікаў польскай гістарычнай навукі з нярэдкім прымяненнем інфармацыі першакрыніц робіць Аўтару гонар.

У развіцці тэорыі „дзяржаўнага выхавання" В. Крывуць лагічна прытрымліваецца падзелу на два этапы, пераходным пунктам між якімі стала смерць Ю. Пілсудскага, што прывяло да „перападзелу" ўплываў і — адпаведна — на карэкціроўку тэорыі (с. 38). Адзначае і фактар знешняй пагрозы, які актывізаваў фарміраванне „мілітарысцкага стану свядомасці" (с. 40). Дзве дзяржаўныя структуры, якія былі галоўнымі і мэтай, і сродкам у рэалізацыі выхаваўчай палітыкі, — школа і армія — павялічылі ўзаемасувязь (с. 41).

У цэлым В. Крывуць ацэньвае „санацыйную" выхаваўчыю канцэпцыю як даволі стройную і распрацаваную сістэму, якая мае практычную скіраванасць. Адмоўныя бакі яму бачацца ў навязванні ідэалаў і трохі пазнейшым перайманні метадаў і ідэй эндэцкага „нацыянальнага выхавання" (с. 43). Гэта стала чыннікам кепскай эфектыўнасці дзяржаўнай выхаваўчай палітыкі на заходнебеларускай тэрыторыі, чаму Аўтар прысвяціў дзве наступныя главы.

Калі першыя дзве главы ў манаграфіі В. Крывуця адыгрываюць фактычна ўводную ролю, то дзве астатнія якраз і раскрываюць тэму, заяўленую ў назве работы, бо прысвечаны рэалізацыі канцэпцыі „дзяржаўнага выхавання" ў школе (3-я глава) і па-за школай (4-я). На пачатку 3-й главы Аўтар расказвае пра школьную сістэму на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Беларускаму чытачу цікава будзе даведацца, што „поўны курс агульнаадукацыйнай падрыхтоўкі, які даваў права на паступленне ў вышэйшыя навучальныя ўстановы, працягваўся 12 год" (с. 52). Г.зн. сёння ў Рэспубліцы Беларусь яшчэ не дайшлі да таго, што палякі мелі ўжо тады. Трэба сказаць, што Аўтар неаднаразова прыводзіць прыклады палітыкі адносна беларушчыны, якія хоцькі-няхоцькі пераклікаюцца з днём сённяшнім, і толькі навуковыя рамкі не дазваляюць акрэсліць гэтыя паралелі. Ці ж застанецца без асацыяцый з сучаснасцю яшчэ адзін пасаж В. Крывуця? «Ю. Пілсудскі (...) быў прыхільнікам захавання польскай мовы ў якасці адзінай дзяржаўнай, а ў адносінах да беларускай мовы сцвярджаў, што яна з'яўляецца „такой цяжкай і нераспрацаванай, што не можа быць мовай школы і кіравання"» (с. 60). Ці наступны: «Усё, што лічылася несправядлівасцю ці крыўдай, зараз жа атрымлівала каментар: „Мусіць Маршал Пілсудскі аб гэтым не ведае, бо каб ведаў, то такога б не было"» (с. 73-74). Такія моманты, тоесныя з сённяшнімі, сведчаць, што гістарычны вопыт дзіцячага выхавання II Рэчы Паспалітай можа быць карысны і сёння.

Школа II Рэчы Паспалітай сама па сабе была выхаваўчым інстытутам (параграф 3.2.). Акром таго, школьная моладзь ахоплівалася разнастайнымі арганізацыямі (параграф 3.3.). Асаблівую ўвагу ў школе удзялялі, зразумела, гуманітарным прадметам, перш за ўсё гісторыі, што скрупулёзна разглядаецца В. Крывуцем. Школьнікаў, не зважаючы на этнічную прыналежнасць, вучылі ганарыцца мінулым польскага народа, падаваемым у нацыяналістычным ключы. А асоба Ю. Пілсудскага яшчэ пры яго жыцці стала культываваецца.

В. Крывуць прасочвае змены ў школьнай адукацыі. У прыватнасці адзначае, што ў другой палове 1930-х гг. ваенная тэматыка пашырылася, „узрастала роля і такога прадмета, як ваенная падрыхтоўка” (с. 76). Нават ствараліся адпаведныя атрады са школьнікаў, якія дасягнулі 16 гадоў (пасля прыходу савецкай улады ўзроставая планка школьнікаў, якія займаліся ваеннай падрыхтоўкай знізілася да 12 (!) гадоў)[1].

Паланізатарскі курс школьнай адукацыі працягвалі і ўмацоўвалі маладзёжныя грамадскія арганізацыі. В. Крывуць кажа пра шырокі спектр арганізацый, аб’яднанняў, гурткоў. Пры ўсёй іх абмежаванасці дзяржаўнай дактрынай і падкрантрольнасці ўладам іх альтэрнатыўнасць уражвае, асабліва калі ўспамінаць савецкія аналагі. Не абавязкова маладзёжныя арганізацыі II Рэчы Паспалітай мелі палітычны характар (да прыкладу, былі краязнаўчы гурткі, структуры Чырвонага Крыжа, этычныя аб’яднанні (па праблеме алкагалізму), рэлігійныя, спартыўныя, артыстычныя ўтварэнні). Праўда, галоўнай мэтай, маяком з’яўляліся дзяржаўныя каштоўнасці.

В. Крывуць разглядае маладзёжны рух лаканічна, але змястоўна. Найбольш значным удзяляе больш увагі, як, напрыклад, Саюзу польскага харцэрства. Паказвае, што распаўсюджанымі формамі грамадскай актыўнасці школьнікаў сталі вучнёўскае самакіраванне і школьная кааперацыя (с. 101). Прадстаўлены Аўтарам матэрыял дазваляе зразумець, чаму такую высокую ступень антысавецкасці праявіла моладзь, у тым ліку заходнебеларуская, пры прыходзе саветаў восенню 1939 г.[2]

Шырока разгледжана ў манаграфіі тэма „дзяржаўнага выхавання” пазашкольнай моладзі. Аўтар напачатку главы тлумачыць, што паколькі асноўная маса дзяцей далей усеагульнай школы не ішла, але не павінна была выпадаць з-пад увагі ўлады, то «ажыццяўленне канцэпцыі „дзяржаўнага выхавання” адводзілася шматлікім праўрадавым моладзевым арганізацыям» (с. 102). Іх В. Крывуць не толькі называе, акрэсліваючы

[1] *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. 1917-1941*, Москва 1980, с. 413.

[2] А. Трофимчик, *Оппозиционные настроения и антисоветская деятельность в школах западных областей БССР. Меры по их ликвидации (репрессии)*, «Перекрестки», 2009, №1-2, с. 134-170.

пры гэтым дзейнасць (параграф 4.1.), але і разглядае барацьбу „санацыйных” колаў за ўплыў на студэнцтва і маладую інтэлігенцыю (параграф 4.2.), а таксама ўдзел дзяржаўных і грамадскіх структур II Рэчы Паспалітай у рэалізацыі канцэпцыі „дзяржаўнага выхавання (параграф 4.3.).

Па назвах структурных адзінак манаграфіі ўжо відаць, што за ўздзеянне на заходнебеларускую моладзь мелася нават пэўная канкурэнцыя. Аналіз жа дэманструе, што, нягледзячы на дзяржаўніцкі дыктат, існавалі арганізацыі з рознай ступенню дэмакратычнасці (напрыклад, параўнаўча больш дэмакратычным быў „Сеў” — Саюз вясковай моладзі, які найбольшую актыўнасць праяўляў на тэрыторыі Заходняй Беларусі, с. 107, 118). Аўтар раскрывае механізмы іх дзейнасці, кантынгент той ці іншай арганізацыі, ролю настаўнікаў і мясцовых чыноўнікаў, у рэшце рэшт фінансаванне і бухгалтэрыю. Выяўляюцца і дасягненні, і недахопы (прычым В. Крывуць стараецца гэта паказаць у нейтральным ключы, а не праз прызму заходніх беларусаў ці з пазіцый тагачаснай польскай палітыкі. Даследчык даводзіць, што на заходнебеларускай тэрыторыі дзейнасці як школьных, так і пазашкольных арганізацый, надавалася большае значэнне, чым на этнічна польскіх землях, на якіх моладзь і так выяўляла вялікую ступень патрыятызму.

Асобна В. Крывуць разглядае працу дзяржавы са студэнцтвам, хаця на тэрыторыі „ўсходніх крэсаў” мелася тады толькі адна вышэйшая навучальная ўстанова — Віленскі ўніверсітэт. У выніку аналізу дзейнасці арганізацый, якія працавалі са студэнцкай моладдзю, Аўтар прыходзіць да тэзіса, што „нягледзячы на такую ангажаванасць у карпарацыйнае жыццё прадстаўнікоў кіруючых колаў II Рэчы Паспалітай, большасць віленскіх карпарацый, як і ў іншых універсітэтах Польшчы, заставалася пад уплывам польскіх нацыяналістаў і фактычна знаходзілася ў апазіцыі да рэжыму „санацыі” (с. 136). Даходзіла нават да хваляванняў! Даследчык дэманструе, што ў студэнцкім асяродку была вялікая ступень лібералізму, праўда, са сваёй спецыфікай міжваеннага тагачасся ў Польшчы.

Тым не менш было нечакана ўбачыць інфармацыю, што афіцыйна існавалі арганізацыі з ідэалогіяй, якая разыходзілася з дзяржаўнай. Так, Легіён маладых выкарыстоўваў „антыкапіталістычную фразеалогію” і антыклерыкалізм, што прывабліва моладзь Заходняй Беларусі (с. 154).

В. Крывуць прыходзіць да высновы, што палітыка „санацыі” не мела значных поспехаў у барацьбе за ўплыў на студэнцкую моладзь і маладую інтэлігенцыю (с. 158).

Разглядаючы ролю дзяржаўных і грамадскіх структур у „дзяржаўным выхаванні”, Аўтар справядліва выдзяляе Войска Польскае. Ён апісвае, як тое выхаванне праз армію адбывался на практыцы. Прычым не толькі ў рамках службы, але і па-за ёю — адносна школьнай моладзі, напрыклад. Адзначаецца, што ў выхаваўчым кірунку вялі працу Кор-

пус аховы памежжа, дзяржаўная паліцыя, невайсковыя (але звязаныя з арміяй) грамадскія арганізацыі (Польскі Белы Крыж, Саюз асаднікаў), а таксама шэраг іншых. Прыводзяцца канкрэтныя прыклады іх дзейнасці на тэрыторыі Заходняй Беларусі.

У заключэнні В. Крывуць яшчэ раз паўтарае словы пра „санацыйную" выхаваўчую канцэпцыю як „даволі стройную і распрацаваную сістэму" (с. 174). Але і без хібаў не абышлося: напрыклад, адзначае Аўтар, эфектыўнай рэалізацыі канцэпцыі „дзяржаўнага выхавання" перашкаджала „ігнараванне культурна-асветніцкіх патрэб нацыянальных меншасцяў" (с. 175).

Да тэксту манаграфіі далучаюцца два дадаткі — дакументы, непасрэдна датычныя тэмы. Самі па сабе цікавыя, яны набылі б большае значэнне ў дадзеным даследаванні, каб былі „прывязанымі" да тэксту, прааналізаванымі па ходу разважанняў.

Нейкіх прынцыповых заўваг даследаванне не выклікае. Хіба толькі пажаданне шырэй карыстацца польскімі архівамі і тым самым больш уводзіць матэрыялаў практычнага характару (расказваць пра падзеі, пра жывога чалавека ў кантэксце тых падзей і працэсаў). Кідаецца ў вочы таксама карэктура. На ёй, пэўна, Баранавіцкі ўніверсітэт вырашыў трохі зэканоміць. Хоць рука карэктара і адчуваецца, але некаторыя „ляпы" накшталт напісання слова „інтэл**е**генцыя" (с. 158) выяўляюць непісьменнасць чалавека, які не захацеў ставіць сваё прозвішча ў якасці карэктара (дадзены прыклад звычайна прыводзіцца ў якасці сімвала непісьменнасці з вывядзеннем лексемы „інтэл**е**генцыя" ад расійскага слова „телега").

Напрыканцы варта сказаць, што пладавітасць Аўтара дае падставу чакаць у недалёкай будучыні чарговых манаграфічных вынікаў яго даследчыцкай працы.

Анатоль Трафімчык
(Мінск)

Boris Ragula, *Against the Current: The Memoirs of Boris Ragula (as told to Dr Inge Sanmiya)*. Montreal and Kingston: McGills-Queen's University Press, 2005. XIV, 186 pp.

Students of Belarusian history may be familiar with the name Ragula from the senator Vasil' Ragula, one of the very few Belarusian members of the Polish Senate during the 1920s and 1930s. Vasil's nephew, Boris Ragula, sometimes also surface in the post-Soviet Belarusian historiography. During Soviet times, Boris Ragula was persona non grata. In the Lukashenka-era historiography, he surface primarily in the role as a pro-Nazi collaborationist, siding with Radislau Ostrowski and the German-supported Belarusian Central Council (*Belaruskaia Tsentralnaia Rada*) during the second half of what is still called The Great Patriotic War in Belarus.

Yet for Ragula, the war began earlier, as he fell into German captivity as a soldier in the Polish army during the first weeks of World War II. Against all odds, Ragula managed to escape his captors. Unaware of just how oppressive the political situation was in Soviet Belarus after the 1939 Soviet occupation, Ragula illegally crossed the Soviet border and made it back to his hometown of Navahrudak. There he was soon made aware of the realities of Stalin's political terror. In 1941 he was arrested by the NKVD and subjected to months of torture aimed at making him confess to being a spy. Without confessing to the allegations, Ragula was sentenced to death as a foreign spy. Only the Nazi attack on the Soviet Union in June of 1941 prevented the penalty from being carried out. One of the most interesting and disturbing episodes of the book is Ragula's eye witness account of the NKVD torture chambers and death row. Many other Belarusians, Poles, Ukrainians, Jews and Balts met a similar destiny in Soviet prisons during the brutal occupation of 1939-41, but few were able to escape the chambers of death. Many Soviet prisoners in the borderlands were murdered en masse when it became clear that the NKVD would not be able to evacuate their prisoners eastwards, following the German surprise attack. Ragula is one of few who lived to tell his story.

After being liberated from the NKVD by the Nazis, Ragula did what the NKVD had feared that he would. Along with many other Belarusian nationalists, some with a background in the nationalist left, others from the right or the small Belarusian Nazi party, Ragula became one of the more important members of the collaborationist Belarusian Central Council. This is the role for which Ragula is best remembered for. Somewhat disappointingly, this episode does not get the attention this reviewer had hoped for.

In Ragula's memoirs, there is little or no evidence about the pro-Nazi orientation of Ostrowski and the Rada. If anything, in his political activities during the war, Ragula depicts himself as an anti-Nazi resistance fighter.

Ragula consistently depicts his cooperation with the Nazis as a strictly strategic alliance or even as a way to undermine German rule. For instance, Ragula participated in the publication of the collaborationist *BNP Bulletin*. Yet in Ragula's account this journal is presented as being opposed to the Nazis. „In the BNP Bulletin, Belarusians first read about the oppressive conditions imposed on „volunteer" workers in Germany as well as Hitler's ideology of eliminating „inferior" races, the extermination of Jews, and Nazi atrocities." (71)

There is almost no mentioning of the Holocaust. Given that almost the entire Jewish population of Belarus was eliminated during the first year of the war at the hands of German *Einsatzgruppen*, aided by collaborationist forces, Ragula's words that „despite the escalating threats of the Red Guerillas, 1941-42 was a golden year for our national aspirations" (72) have an eerie sound.

After Stalingrad, Hitler decided to enlist the help of some of the conquered people in the east. His 1940 order not allowing any people east of the Elbe to carry arms was cancelled, and several collaborationist auxiliary military formations were formed. In the fall of 1943, Ragula became the leader of the so-called Belarusian Eskadron, in which he commanded up to 450 men in German uniform. The main task of the Eskadron was to fight Belarusian pro-Soviet partisans. In his biography, Ragula omits the fact that he also served as a major in the Belarusian *Waffen-SS* and actively continued recruiting volunteers for the SS among Belarusian POWs even after the Germans had been expelled from Soviet Belarus.

From Ragula's memoirs, the reader gets a vague idea of the political aims of the Rada and its leaders. „Anti-Semitism, in all its loathsome forms, did exist in Belarus. There was even a Belarusian Nazi Party (which ultimately failed to gain widespread support for German policies). However, the majority of Belarusians demonstrated a subtle passive resistance towards the unsavoury German directives," Ragula writes. (80) While it is certainly true that organized anti-Semitism was much weaker in Belarus than among its neighbors and that the anti-German partisan activities in Belarus were so substantial that they became a part of the national mythology of the republic, it is questionable whether this would be an appropriate description of Ostrowski and his collaborationist Rada, of which Ragula was an active member.

„Governor General von Gottberg had called Professor Ostrowski, a former director of the Polish gymnasium in Vilnius during the Polish regime, to Minsk during the early part of 1943, and he had instructed him to organize a Belarusian Central Rada (council). This body had no significant administrative power, and many Belarusians perceived its creation as just another ploy to bolster their allegiance to the Germans, but when I met Ostrowski I sensed that he shared our dream of an independent Belarus. ... I suspec-

ted that Ostrowski tacitly approved of the activities of the Belarusian underground, because in the spring of 1943 he asked me to be the Rada's representative in Navahrudak."(83)

The reader is not informed that this is the same Ostrowski who blamed the misfortunes of Belarus on the „Muscovite Bolshevik Yids,"[1] and actively worked for the victory of Nazi Germany until the bitter end. In 1944, Ostrowski still ended his speeches with statements like „Heil Hitler!" and „Long live the victorious German Army and its Führer Adolf Hitler!"[2]

After the war, Ragula worked for the American intelligence. In 1952-53 he was involved in a failed project to parachute western spies into Soviet Belarus.[3] Unfortunately, there is no mention of these episodes in Ragula's memoirs. Instead, Ragula dedicates almost one third of his book to his postwar career as a physician in London, Ontario. Ragula took much interest in Belarus and was a pillar of the Belarusian government-in-exile, even serving as its president in 1996-98. While Ragula appears to have been working as a dedicated and selfless philanthropist, treating his patients for free or „taking payment for my services in the form of eggs, cabbage rolls, and other goods" (125) his biography leaves many questions unanswered.

Like so many other Belarusians, Ukrainians and Balts, Ragula was forced to make some very hard choices during his life, literally having to choose between Hitler and Stalin. Such choices could not have been easy. Unlike Ostrowski, Ragula does not appear to have been an anti-Semite, and his sympathies, while decidedly anti-Communist, lied with Belarusian nationalism rather than with the Nazis. Nevertheless, by his service in the SS, Ragula worked for a Nazi victory during World War II.

Given its massive impact, World War II remains central to Belarusian national consciousness. Belarus lost about one third of its population, more than any other country in Europe. Ragula, taking the German side, remains a controversial figure. While he figures in largely negative connotations in the contemporary Belarusian historiography, Ragula's memoirs highlights that he was a multi-faceted person, who seemed genuinely dedicated to the welfare of Belarus. Inge Sanmiya and McGill-Queen University press has done a commendable job by striving to enter Belarusian history into the European narrative. Ragula's memoirs, while incomplete and — for obvious reasons — highly subjective, sheds light on an under-researched part of European history, and highlights some of the wartime ethical dilemmas faced by peoples in Eastern Europe.

[1] А. К. Соловьев, *Белорусская Центральная Рада: создание, деятельность, крах*, Минск: Навука і тэхніка, 1995, с. 46.

[2] Там жа, с. 117, 123.

[3] Там жа, с. 97.

The editors could have done a better job editing Charles Ruud's and Inge Sanmiya's footnotes, and remarks, eliminating some of the factual errors. For instance, Lukashenka was elected president in 1994, *not* in 1992. (170-171) His primary opponent was Viacheslau Kebich, *not* Stanislau Shushkevich, who by 1994 no longer was a serious contender for power. Furthermore, Ragula's book repeats Zianon Pazniak's original 1988 estimate of „over 300,000" victims being buried in the mass graves in Kuropaty outside Minsk. (168, 174) It ignores recent scholarship which gives this number as over 30,000, reducing Pazniak's numbers by up to 90 per cent. Similarly, „Belarus" was not incorporated into the Soviet Union in 1939, (xi) only the Navahrudak, Polesie, Bialystok and parts of Wilno voievodships. Likewise, the claim that the Mensheviks was „a group advocating parliamentary, gradual socialism" (173) is a truth with modifications.

This said, MQUP's initiative to focus on Belarusian history is a step that is very welcome for historians and friends of Belarus alike. It is a very timely move which contributes to bringing Belarus out of the shadows and putting it on the European map.

Per Anders Rudling
University of Alberta